

För att bygga, brygga och begrava

Kreditmarknaden i 1600-talets Stockholm och Rikens ständers banks utlåningsverksamhet

CHRISTOPHER PIHL

Uppsala universitet

Rikens ständers bank grundades i Stockholm 1668 och var en tidig institutionell aktör på en kreditmarknad dominerad av privata aktörer. Genom att studera protokoll och räkenskaper från banken samt bouppteckningar visas i denna uppsats att banken anpassade sig till rådande praktiker på kreditmarknaden men att den också aktivt arbetade för att förändra den. Banken kom på detta sätt att bli en betydelsefull aktör på det sena 1600-talets kreditmarknad i Stockholm.

Inledning

Den 1 oktober 1689 togs ett lån i Stockholm. Som säkerhet pantsattes en silversked välgående 50 gram. Den som pantsatte skeden fick sju daler kopparmynt, härefter d km, i handen.¹ Några månader senare togs ett annat lån i samma stad. Hedvig Mörner lånade då 10 000 d km med ett stenhus på Blasieholmen som säkerhet.² Lånen skilde sig åt på flera sätt: det ena var mot lös pant och det andra mot fast pant, det ena var 1 400 gånger större än det andra.³ Men lånen hade det gemensamt att båda togs i

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Lånebankens verifikationer, 1689, Sveriges riksbank, G V a, Riksarkivet (RA).
2. Kommissariernas protokoll, 1690, Sveriges riksbank, A I a, RA.
3. För sju daler kunde man köpa tre fjärdedels tunna spannmål i Stockholm detta år, 10 000 daler räckte till 1 100 tunnor. 1 tunna spannmål (råg och korn) kostade i Stockholm 1689 9,25 daler kopparmynt. Arne Jansson & Johan Söderberg, "Priser och löner i Stockholm 1600–1719", i A. Jansson, L. Andersson Palm & J. Söderberg, *Dagligt bröd i onda tider: Priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1770* (Göteborg 1991) s. 64.

Fil. dr Christopher Pihl (f. 1982) är verksam vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Han driver för närvarande ett forskningsprojekt om Rikens ständers bank ca 1668–1720 finansierat av Handelsbankens forskningsstiftelser och Vetenskapsrådet. Bland hans senaste publikationer återfinns "Learning to bring dead capital to life: The Rikens Ständers Bank and the credit market in seventeenth-century Sweden", *Continuity and Change* 34:2 (2019).

E-post: christopher.pihl@hist.uu.se

Riksens ständers bank – en institutionell aktör på den tidigmoderna kreditmarknaden.⁴

Äldre tiders nordeuropeiska kreditmarknader beskrivs vanligen i litteraturen som dominerade av lån mellan privatpersoner med personliga relationer till varandra.⁵ Kreditmarknaden i det äldre samhället ses där som sammanflätad av sociala band och med högst varierade säkerheter och grad av formalisering i form av skriftlig dokumentation. Detta i skarp kontrast till den moderna marknaden som beskrivs som baserad på ekonomiskt rationella värderingar av låntagare och med hög grad av formalisering och dokumentation. I exempelvis den senaste översikten över den tidigmoderna svenska kreditmarknaden beskrivs den som ”informell” och dominerad av grosshandlare och privata bankirer.⁶ En dikotomi skrivs därmed fram mellan ett äldre samhälles privata krediter och det moderna samhällets krediter från kreditinstitut av olika slag. En linjär utveckling från det gamla mot det nya under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början målas upp.⁷

Det fanns en rad hinder för institutionella aktörer – banker och andra kreditinstitut, men också olika former av kassor – att utveckla mer omfattande verksamheter på de tidigmoderna kreditmarknaderna. Kreditlagstiftningen var outvecklad, vilket både försvårade kreditgivares bedömning av risk i samband med givande av lån – detta gällde särskilt lån mot fast egendom – och möjligheten att driva in förfallna lån.⁸ Utlåning var därför en högriskverksamhet. För att minska risken var det av nöden att lånen backades upp av personliga band som dels gjorde att kreditgivaren hade personlig kännedom om gäldenären, dels minskades risken för att lånet inte skulle betalas då det fanns fler band än lånet mellan aktörerna.

4. Sveriges riksbank från år 1867.

5. Craig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke 1998); Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800* (Uppsala 1998).

6. Klas Nyberg, ”The Early Modern Financial System and the Informal Credit Market”, i Anders Ögren (red.), *The Swedish Financial Revolution* (Basingstoke 2010) s. 14, 17.

7. Anders Perlinge, *Sockenbankirerna: Kreditrelationer och tidig bankverksamhet – Vånga socken i Skåne 1840–1900* (Stockholm 2005); Håkan Lindgren, ”The Modernization of Swedish Credit Markets, 1840–1905: Evidence From Probate Records”, *The Journal of Economic History* 62:3 (2002).

8. Maria Ågren, *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra dalarna ca 1650–1850* (Uppsala 1992) s. 42–46; Nyberg (2010) s. 17–18; C. van Bochove, H. Deneweth & J. Zuidervuijn, ”Real Estate and Mortgage Finance in England and the Low Countries, 1300–1800”, *Continuity and Change* 30:1 (2015).

Men ändå förekom det institutionella aktörer på kreditmarknaden. De har länge haft en undanskymd plats i forskningen men såväl internationellt som nationellt har intresset för dem ökat.⁹ I sin studie av skattebönders krediter i Torstuna härad 1770–1870 visar Marja Erikson hur betydande lån togs i lokala kassor och i Rikets ständers bank. Redan från början av hennes undersökningsperiod förekom lån i banken i Stockholm och dessa ökade kraftigt under 1820-talet.¹⁰ Eriksons resultat skiljer sig från andra studier av svensk landsbygd. Dessa har inte funnit institutionella lån i någon större omfattning, vilket visar att aktörerna på kreditmarknaderna kunde variera lokalt.¹¹ Systematiska studier av svenska stadsbefolkningars lån i Riksens ständers bank eller andra institutioner saknas. Maria Ågren har dock i en studie av krediter i Örebro kunnat visa att stadens borgare lånade i banken under 1600-talets slut.¹²

Forskningen om Riksens ständers banks verksamhet på den tidigmoderna kreditmarknaden är begränsad. I Sven Brismans historik, som utgavs till Riksbankens jubileum 1918, nämns att banken ”beredde en betydande lättnad för vida kretsar av creditsökande i alla samhällsklasser”.¹³ Tyvärr underbyggs detta inte med någon konsekvent hållen analys.

Eli F. Heckscher ägnar i *Sveriges ekonomiska historia* mycket lite utrymme åt den låneverksamhet som under 1600-talets andra hälft bedrevs av Riksens ständers bank och dess företrädare Stockholms banco som grundades 1657. Bankernas låneverksamhet avfärdas som oviktig då den enligt Heckscher inte gav krediter till handelsfirmor eller bergsbruk i någon vidare omfattning. De många lån som togs av adeln tolkas som konsumtionskrediter vilka inte låg inom nationalekonomen Heckschers

9. Oscar Gelderblom & Joost Jonker, "With a View to Hold: The Emergence of Institutional Investors on the Amsterdam Securities Market During the Seventeenth and Eighteenth Centuries", i Jeremy Atask & Larry Neal (red.), *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions: From the Seventeenth Century to the Present* (Cambridge 2009); Maria Ågren, "Providing Security for Others: Swedish Women in Early Modern Credit Networks", i Elise Dermineur (red.), *Women and Credit in Pre-Industrial Europe* (Turnhout 2018) s. 131–133. Se även Sophia Murhems och Göran Ulvängs pågående projekt på Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet samt Bengt-Åke Bergs dito vid Handelshögskolan i Stockholm.

10. Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd: Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870* (Uppsala 2018) s. 169–176, 190–192, 206–208.

11. Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer – Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870* (Lund 2001) s. 187–194; G. Hoppe & J. Langton, *Peasantry to Capitalism: Western Östergötland in the Nineteenth Century* (Cambridge 1994) s. 316–323.

12. Ågren (2018) s. 131–133.

13. Sven Brisman, *Sveriges riksbank 1668–1918: Bankens tillkomst och verksamhet* (Stockholm 1918) s. 166.

intresseområde. Slutsatsen blev därför att banken som kreditinstitution inte spelade någon framskjuten roll för den ekonomiska utvecklingen under perioden.¹⁴

De två mer djuplodande studier som finns om bankens kreditverksamhet kan emellertid visa att den spelade en betydande roll. Rita Bredefeldt har kartlagt järnbruksägarnas krediter i banken under 1600-talet och hon kan visa att bruksägarna stod för en betydande del av utlåningen.¹⁵ I studien "Godsförvärv och likviditetsproblem" visar Bernt Johansson att banken var en för adeln viktig, och i många fall säkrare kreditgivare, än den privata lånemarknaden.¹⁶ De två studierna behandlar avgränsade grupper av låntagare från samhällets sociala och ekonomiska elit. Frånsett några sporadiska exempel hos Sven Brisman vet vi i det närmaste inget om betydelsen av banken för personer som inte ägde bruk eller större jordagods.

Otvivelaktigt var det så att krediter mellan privatpersoner var mycket viktiga, detta har visats i ett antal svenska studier alltsedan Börje Hanssens *Österlen: En socialantropologisk studie*.¹⁷ Gemensamt för stor del av denna forskning om krediter före 1800-talets mitt är att den studerat agrara krediter. Fokus har varit stratifiering och proletarisering inom bondesamhället, eller investeringar i samband med jordskiften och den agrara revolutionen.¹⁸

Urbana kreditmarknader och institutionella aktörer – en forskningsuppgift

I tidigmodernt ekonomiskt tänkande och i förd näringspolitik spelade städerna, trots sin ringa andel av befolkningen, en mycket viktig funktion. Det var där hantverksproduktion och handel skulle ske. När man från statsmaktens sida under 1600-talet ville försöka utveckla kreditväsendet i Sverige, bland annat genom uppsättande av banker, var det

14. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, I:2* (Stockholm 1936) s. 575–576.

15. Rita Bredefeldt, *Tidigmoderna företagstrategier: Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet* (Stockholm 1994) kap. 5. Se även Torgny Lindgrens studie "Kungl. Maj:ts Ständers bankkontor i Falun 1692–1705, *Bergslaget* 3 (1968).

16. Bernt Johansson, "Godsförvärv och likviditetsproblem: Köpe- och låneverksamheten på säterikomplex i Södermanlands och Uppsala län 1680–1720", opublicerad licentiatavhandling (Uppsala 1969).

17. Börje Hanssen, *Österlen: En socialantropologisk studie* (Stockholm 1952) s. 43–44.

18. För en sammanställning av det svenska forskningsläget om agrara krediter, se Erikson (2018) s. 21–28.

till borgarståndet man vände sig.¹⁹ Handelns koncentration till städerna innebar vida kontaktfält såväl nationellt – till omkringliggande landsbygd och till andra städer – som internationellt. Handel och hantverksproduktion skapade kreditbehov, men också det dagliga livet i städerna då självförsörjningsgraden var lägre än på landsbygden och många människor levde så att de betalade för boende och måltider utanför hemmet.²⁰ De speciella förutsättningarna i städerna och deras funktion i ekonomin genererade delvis andra former av kreditmarknader och kreditrelationer än de som förekom på landsbygden. Men i jämförelse med studierna av agrara krediter har få svenska studier riktat intresse mot kreditmarknaderna i städer. Gemensamt för många studier som berör krediter i städerna är att deras främsta fokus inte är lånen i sig, utan de nätverk de fanns i och skapade.²¹

För en del svenska städer var 1600-talet en mycket expansiv period, särskilt Stockholm uppvisade en stark tillväxt driven av statsapparaten expansion och en ökad nationell och internationell handel under en stor del av århundradet. Befolkningen ökade från 1650- till 1690-talet, från cirka 35 000 till 57 000 invånare.²² Hur ekonomin och kreditmarknaden såg ut och påverkades av den snabba befolkningstillväxten, vet vi mycket lite om. I fokus för den tidigare forskningen har varit den ekonomiska eliten i form av adeln och de stora handelshusen.²³

19. Brisman (1918) s. 3–5.

20. Åke Sandström, *Mellan Torneå och Amsterdam: En studie av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650* (Stockholm 1990) s. 27, 293–296; Robert Sandberg, "Huvudstad i ett stormaktsvälde", i Lars Nilsson & Göran Dahlbäck (red.), *Staden på vattnet D.1: 1252–1850* (Stockholm 2002) s. 89–91; Laurence Fontaine, *The Moral Economy: Poverty, Credit, and Trust in early Modern Europe* (Cambridge 2014) s. 95–96; Dag Lindström et al., "Working together", i Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference* (Oxford 2017) s. 61–62.

21. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 2002) s. 115–120. Folke Lindberg, *Västerviks historia, del 1: Förhistorisk tid* (Västervik 1933) s. 386–393; Per Jansson, *Kalmar under 1600-talet: Omland, handel och krediter* (Uppsala 1982) del I, s. 16–17, del IV, s. 18–19; Solveig Fagerlund, *Handel och vandel: Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv – Helsingborg ca 1680–1709* (Lund 2002) s. 93–123; Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002) kap. 5, se särskilt s. 127–136, 148–151; Ågren (2018). Undantag finns dock se t.ex. Bo Franzén, *Sturetidens monetära system: Pant eller penningar som information i köpstaden Arboga* (Stockholm 1998) kap. 5.

22. Sandberg (2002) s. 128–130.

23. Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800* (Uppsala 1998) s. 49–53. Åt övriga grupper ekonomiska situation har mycket lite forskning ägnats, undantag finns dock, se Arne Jansson, *Bördor och bärkraft: Borgare och kronotjänare i Stockholm 1644–1672* (Stockholm 1991); Johan Söderberg, "Tvistemål och sociala relationer i Stockholm omkring

Utifrån de källmaterial som används mest frekvent i studier av krediter i städer – domstolsprotokoll, tulllängder och korrespondenser – kan främst schematiska bilder framställas av krediternas betydelse och omfattning. I en studie av Helsingborg använder sig emellertid Solveig Fagerlund av bouppteckningar från åren 1674 till 1715 för att kartlägga krediternas storlek och art. I Helsingborg dominerade hantverkare och köpmän som fordringsägare. Vid sidan av lånen mellan privatpersoner förekom ett antal lån hos institutioner som kyrka, latinskola, hospital och fattigkassor.²⁴ Tyvärr redovisar Fagerlund inte vilka som tagit lån hos dessa institutioner. Men undersökningen visar att institutionella krediter spelade roll.

Syftet med föreliggande uppsats är att bredda kunskapen om krediter i svenska städer och om institutionella krediter i stort under tidigmodern tid. Detta görs genom en studie av Stockholm under 1600-talets senare hälft. Studien består av två delar. I den första undersöks kreditmarknaden i staden utifrån bouppteckningar och de institutionella krediternas betydelse ringas in. Därefter följer en studie av Rikens ständers banks utlåningsverksamhet i staden utifrån bankens protokoll och räkenskaper.

Jag undersöker tiden från bankens grundande 1668 och fram till 1700. I Sverige präglades perioden efter skånska kriget och före det stora nordiska kriget av ett relativt lugn och en förhållandevis stabil ekonomi. Dock påverkades adeln av den pågående reduktionen, som bland annat försvagade dess kreditvärdighet genom att göra det första ståndets innehav av fast egendom osäker.²⁵ För Stockholms del kan också en stagnationsfas, som främst drabbade mindre bemedlade grupper, skönjas under 1600-talets senare hälft.²⁶ De sista åren på 1600-talet drabbades dessutom delar av Sverige, främst den östra riksdelen, av missväxt och svår hungersnöd.²⁷ Stora nordiska krigets utbrott år 1700 inverkad kraftigt

1680", i *Folk og erhverv* (Odense 1995). För en övergripande presentation av forskningen om olika grupper i staden, se Sandberg (2002) s. 138–147, 283–285.

24. Fagerlund (2002) s. 102–107.

25. Heckscher (1936) s. 295–296, 349–359; Christopher Pihl, "Learning to Bring Dead Capital to Life: The Rikens Ständers Bank and the Credit Market in Seventeenth-Century Sweden", *Continuity and Change* 34:2 (2019).

26. Jansson (1991) kap 8 och 19.

27. Sven Lilja, "Den lilla istiden och sextonhundratalskölden", *Ymer* (2004); Karin Sennefelt, "Ordering Identification: Migrants, Material Culture and Social Bonds in Stockholm 1650–1720", i Hilde Greefs & Anne Winter (red.), *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities* (New York 2018) s. 67, 80–81.

på hela ekonomin och i synnerhet på bankens verksamhet, och utlåningen till privatpersoner mer eller mindre upphörde, vilket gör det till ett lämpligt slutår för studien.²⁸

De institutionella kreditmarknadernas utveckling i Europa och Sverige

Under 1600-talet utvecklades den finansiella sektorn kraftigt i Nordvästeuropa. En del i denna utveckling var tillkomsten av en rad privata och offentliga banker som till viss del hämtade inspiration från det bankväsende som hade utvecklats i de italienska handelsstäderna under medeltiden.²⁹ I Amsterdam startade staden en växelbank 1609 och en tid senare även en lånebank, Banken van Leening, 1614. Dessa institutioner kom sedan att kopieras av andra holländska städer.³⁰ I London började en rad guldsmeder att transformera sin verksamhet och bli till bankirer under 1600-talets slut och i samma stad startade Bank of England 1694.³¹ Även i flera tyska städer grundades banker, mest omfattande blev den i Hamburg.³² De holländska lånebankerna och de engelska bankerna gav lån till privatpersoner mot både lösa och fasta panter.³³ Utlåningen till privatpersoner från de tidiga privata bankerna i England och Bank of England riktades främst till en snäv grupp inom den ekonomiska och politiska eliten.³⁴ De holländska lånebankerna nådde däremot bredare grupper av handelsmän, vilka främst tog lån i syfte att expandera sina verksamheter.³⁵

28. Brisman (1918) s. 207–230; Bredefeldt (1994) s. 142–143.

29. Geoffrey Parker, "The Emergence of Modern Finance in Europe", i Carlo M. Cipolla (red.), *The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London 1974) s. 544; Michele Frattianni & Franco Spinelli, "Italian City-States and Financial Evolution", *European Review of Economic History* 10:3 (2006) s. 257–278.

30. Dit Dehing & Marjolein t'Hart, "Linking the Fortunes: Currency and Banking", i Marjolein t'Hart, Joost Jonker & Jan Luiten van Zanden (red.), *A Financial History of the Netherlands* (Cambridge 1997).

31. John Clapham, *The Bank of England: A History* (Cambridge 1958).

32. Parker (1974) s. 551.

33. Clapham (1958) s. 43; Charles Wilson, *England's Apprenticeship 1603–1763* (London 1965) s. 207; Parker (1974) s. 532–540.

34. John Clapham, *The Bank of England: A History* (Cambridge 1958) s. 43, 114–116; Frank T. Melton, *Sir Robert Clayton and the Origins of English Deposit Banking* (Cambridge 1986) s. 80–81, 158–159; Peter Temin & Hans-Joachim Voth, *Prometheus Shackled: Goldsmith Banks and England's Financial Revolution after 1700* (Oxford 2013) s. 77–80.

35. Dehing & t'Hart (1997) s. 44–45.

En ofta använd teknik för att minska riskerna i samband med kreditgivning var att endast låna ut till dem man kände väl.³⁶ Studier av bankväsendets tidiga utveckling har visat att så kallade insiderlån var en välanvänd praktik; krediter gavs främst till personer i bankernas ledning, eller i deras omedelbara närhet, vilket begränsade möjligheterna för personer att få lån utan kontakter med dessa.³⁷

En bredare utlåningsverksamhet bedrevs i stora delar av Europa i stället av privata pantlånare och offentligt drivna pantbanker.³⁸ En lös pant var, och är, den tryggaste säkerheten för ett lån då den överlämnas i händerna på kreditgivaren. I de katolska delarna av Europa sattes upp med inspiration från de italienska *monte de pieta* pantbanker med tydlig välgörenhetsinriktning från senmedeltiden och framåt. Ofta tilläts de inte att ta ut ränta och eventuella överskott skulle skänkas till fattiga.³⁹ I vissa fall utvecklade de emellertid en mer omfattande verksamhet med kunder från välbärgade grupper.⁴⁰

Bankerna i Amsterdam och London har av forskningen tillskrivits stor betydelse för funktionen att underlättade betalningar, främst mellan köpmän, och för statsskuldens utveckling i de västeuropeiska staterna.⁴¹ De två andra funktionerna karaktäristiska för banker – att ackumulera kapital i form av besparingar och att hantera risk och osäkerhet – har mer sällan getts någon framträdande plats. Detta trots att de tidiga bankerna agerade i samhällen med outvecklade lagstiftningar på dessa områden och att de var drivande i utvecklingen mot långgivning utanför täta personliga nätverk.⁴²

36. N. R. Lamoreaux, *Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England* (Cambridge 1991).

37. Lamoreaux (1991); Tom Petersson, *Framväxten av ett lokalt banksystem: Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916* (Uppsala 2001) s. 134–138; Temin & Voth (2013).

38. I 1600-talets England talades om "banks of trade" och "banks of piety" som två skilda verksamheter. J. Keith Horsefield, *British Monetary Experiments 1650–1719* (Harvard 1960) s. 93–94 samt kap. 10.

39. Fontaine (2014) kap. 6.

40. Carol Bresnahan Menning, *Charity and State in late renaissance Italy: The Monte de Pietà of Florence* (Ithaca 1993) s. 7–8.

41. P. G. M. Dickson, *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756* (London 1967); Douglas North, & Barry Weingast, "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England", *The Journal of Economic History* 49:4 (1989).

42. Craig Muldrew, "Interpreting the Market: The Ethics of Credit, and Community Relations in Early Modern England", *Social History* 18:2 (1993); Peter Temin & Hans Joachim Voth,

Den svenska statsledningen var bekant med utvecklingen i Europa och försökte aktivt hitta olika sätt att öka kapitalvolymen på den svenska kreditmarknaden samt komma på former för att underlätta mötet mellan långgivare och låntagare. Sitt tydligaste uttryck fick dessa strävanden i försöken att sätta upp en svensk bank från 1610-talet och framåt. En sådan bank kom att realiseras 1656 med starten av den privata Stockholms banco, vars verksamhet blev tämligen kort då den avvecklades efter krisen som följde på alltför vidlyftig sedelutgivning.⁴³ En mer beständig form fick dess efterföljare, den av riksdagen kontrollerade Riksens ständers bank. Den nya banken placerades under ständerna och bankens styrelse, fullmäktige, bestod av representanter från adel, präster och borgare. Bondeståndet valde själva att inte delta i bankarbetet. Bankens primära syften var att underlätta betalningar, öka kreditmängden och minska beroendet av utländska krediter. Men också att vara kreditgivare till den svenska kronan.⁴⁴ Banken var uppdelad i två avdelningar, en växelbank och en lånebank. Den förstnämnda var tänkt att underlätta betalningar och var inspirerad av växelbanken i Amsterdam, den gav ingen ränta på insatta medel. Lånebanken gav ränta och kom att bli den dominerande delen av bankens verksamhet.⁴⁵ Såväl Stockholms banco som Riksens ständers bank skulle primärt finansiera utlåning med inlåning.

Kreditmarknaden i Stockholm och Riksens ständers bank

Få källmaterial kan som bouppteckningar tillhandahålla information som hjälper forskaren att skapa överblicksbilder över enskilda hushålls och hela samhällens tillgångar och skulder.⁴⁶ Före 1734 års lag fanns i Sverige inget allmänt krav på upprättande av bouppteckningar. För Stockholms del fanns emellertid en reglering som stipulerade att kvarlåtenskap efter ofrälse avlidna med omyndiga, frånvarande eller okända arvingar skulle upptecknas för att staden, genom den år 1667 inrättade

"Banking as an Emerging Technology: Hoare's Bank, 1702–1742", *Financial History Review* 13:2 (2004) s. 150–151.

43. Brisman (1918) s. 54–80; Anders Ögren, "From Parliamentary Institution to a Modern Central Bank", i Oliver Feiertag & Michel Margairaz (red.), *Les banques centrales et l'État-nation* (Paris 2017) s. 50–51.

44. Brisman (1918) s. 168–177; Berndt Fredriksson, *Försvarets finansiering: Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–1679* (Uppsala 1976) s. 71–72.

45. Brisman (1918) s. 84.

46. Erikson (2018) s. 47–48.

förmyndarkammaren, skulle kunna bevaka arvingarnas rättigheter.⁴⁷ De bevarade bouppteckningarna från förmyndarkammaren domineras av uppteckningar efter avlidna föräldrar med omyndiga arvtagare. Detta torde medföra att bouppteckningarna till stor del kommer från människor i ekonomiskt aktiv ålder, men också att gifta personer med barn är överrepresenterade. Adeln berördes inte av regleringen. Men då huvudintresset i denna uppsats är riktat mot de bredare folklagren i staden spelar detta mindre roll. Även bland ofrälse i Stockholm fanns stor social och ekonomisk spridning. För åren som studeras i denna artikel, 1670, 1675, 1679, 1685, 1686, 1690, 1695 samt 1699, förekommer bouppteckningar ifrån såväl arbetskarlar och pigor som handelsmän och slottsfogdar med tillgångar från 6 till mer än 300 000 d km.⁴⁸ Samtliga bouppteckningar som finns bevarade i arkivvolymerna för ovan nämnda år har gått igenom, totalt 1 840 stycken, i medeltal 230 per år.⁴⁹

Hur stor andel av de döda i staden som boupptecknades är tyvärr okänt, vi vet inte till vilken grad förmyndarkammaren lyckades fånga upp dem som, enligt förordningen, skulle boupptecknas.⁵⁰ I denna studie har summeringar av boens tillgångar och skulder samlats tillsammans med uppgifter om eventuella relationer till institutionella kreditgivare. Bouppteckningarnas egna definitioner och summeringar av skulder har använts. Detta medför att skulder i form av inestående arv till medarvingar och morgongåvor till efterlevande makor räknats med. De redovisade skulderna blir därför högre än om enbart skulder kopplade till kreditmarknaden skulle ha medtagits, vilket måste hållas i minne när till exempel bankens andel av kreditmarknaden beräknas. Om bouppteckningen var efter en avliden med en efterlevande make eller maka värderades hela det gemensamma boet och dess skulder.

Inom forskningen finns en omfattande diskussion om bouppteckningarnas källvärde.⁵¹ Bouppteckningarnas funktion i föreliggande

47. Carl-Fredrik Corin, *Stockholms förmyndarkammare 1667–1956: Minnesskrift* (Stockholm 1956) s. 7–16.

48. I Hustru Sigrd Jonsdotters bouppteckning finns 6 d km i behållning, i rådmanshustru Margareta Permans 308 758 d km. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:42, Stockholms Stadsarkiv (SSA) 1690, s. 1 294; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:51, SSA 1695, s. 1 017.

49. Bouppteckningarna är arkiverade årsvis. Strödda enskilda bouppteckningar från andra år förekommer dock, dessa har inte medtagits i undersökningen.

50. Sandberg (2002) s. 128, 283.

51. Erikson (2018) s. 47–55.

studie är att sätta bankens, och andra institutionella kreditgivares, låneverksamhet och de individer och hushåll som använde sig av banken i relation till andra aktörer på kreditmarknaden. Genom att göra jämförelsen inom samma källmaterial och mellan individer och hushåll redovisade på ett likartat sätt undviks de källkritiska problem som annars uppstår när bouppteckningarnas uppgifter ställs i relation till information från andra källtyper.

TABELL 1. Riksens ständers bank som in- och utlånare till ofrälse personer i Stockholm 1670, 1675, 1679, 1685, 1686, 1690, 1695 och 1699.

År	Insatta medel			Lån	
	Antal bouppteckningar	Antal med pengar i banken	Andel av samtliga boupptecknade, %	Antal med lån i banken	Andel av samtliga boupptecknade, %
1670	207	0	0	2	1
1675	213	5	2	5	2
1679	219	10	5	12	5
1685	223	11	5	11	5
1686	167	5	3	8	5
1690	278	6	2	38	14
1695	298	19	6	51	17
1699	235	7	3	40	17
Summa	1 840	63	–	167	–

Källa: Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:13, 18–20, 27–28, 35, 36–38, 42, 50–52, 56, SSA.

Som tabell 1 visar förekom Riksens ständers bank i bouppteckningarna som långgivare och mottagare av insättningar samtliga studerade år, förutom 1670 då insättare saknas. Som mottagare av insättningar tycks banken ha spelat en begränsad roll. Som mest hade sex procent av de boupptecknade pengar insatta i banken. I början av perioden låg in- respektive utlåningen till banken på en likartad nivå, men under perioden ser vi en ökad belåning i banken bland de boupptecknade. Under 1690-talets slut översteg andelen med lån i banken en sjättedel av de som boupptecknades.

Bouppteckningarnas samlade skuld till banken steg från 1670 till 1695 för att sedan sjunka studiens sista år 1699. För de studerade åren växlar

summan av den totala skulden i samtliga bouppteckningar från långt under 1 till 14 procent.⁵² Bland de boupptecknade som hade en skuld i Riksens ständers bank stod denna skuld i genomsnitt för 40 procent av den totala skulden. För de med insättningar i banken stod insättningarna i genomsnitt för 29 procent av tillgångarna (fast och lös egendom samt infordrande skulder).

Både fasta och lösa panter användes av de boupptecknade stockholmare som hade lån i banken. För alla lån nämns tyvärr inte vilken säkerhet som var knuten till lånet, men i 23 fall rörde det sig om fastigheter, i 62 fall om lösa panter och i sex fall om både fasta och lösa panter. De fasta panterna var genomsnittligen högre belånade än lösa, 1 116 d km respektive 419 d km. Efter att ha råkat ut för flera fall där låntagare pantsatt egendom de antingen inte ägde eller som redan var pantsatt krävde banken från och med 1689, med stöd av en kunglig resolution, att fast egendom skulle intecknas i rätten innan ett lån kunde utbetalas. Undantag medgavs dock under förutsättning att låntagaren var välkänd av bankens företrädare: i praktiken adel och högre ämbetsmän.⁵³ I bouppteckningarna uppträder emellertid fasta panter som säkerhet i banken först 1690.⁵⁴ Orsakerna till detta kan sökas i förordningen från 1689. Innan dess hade banken till stor del varit hänvisad till personlig kännedom om låntagaren. Med en inteckning blev detta mindre viktigt. Under samma tid arbetade också banken aktivt med att bredda sin utlåning eftersom reduktionen gjort att delar av de högadliga låntagarna förlorade sin kreditvärdighet samtidigt som kronans lånebehov minskade.⁵⁵

Även på den privata lånemarknaden förekom praktiker för att göra fasta panter säkrare. Det förekom att de intecknades.⁵⁶ Än vanligare tycks det ha varit att gårdsbrevet (lagfarten) överlämnades till långgivaren. En vanlig formulering var följande, som återfinns i en sumpfiskarkustrus bouppteckning: ”lånat [...] 150 d km på gårdsbrevet”.⁵⁷ Ett annat

52. 1670: 0,6 %, 1675: 2 %, 1679: 5 %, 1685: 1 %, 1686: 7 %, 1690: 10 %, 1695: 14 %, 1699: 9 %. I 1840-talets Kalmar var ca 18 % av hushållens skulder till banker. Lindgren (2002) s. 827.

53. Pihl (2019) s. 220.

54. Hattmakare Petter Swedes bouppteckning från 28 februari 1690. Bouppteckningar, förmyndarkammaren F1A:42, SSA s. 335.

55. Pihl (2019).

56. Stig Jägerskiöld, *Handelsbalkens utländska källor* (Lund 1967) s. 195–219.

57. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:42, SSA s. 294. I 50 av de studerade bouppteckningar omnämns lån på den privata kreditmarknaden mot gårdsbrevet i pant. Språket är moderniserat i samtliga citat.

formaliserande drag på den privata marknaden var så kallade obligationer, skriftliga skuldförbindelser – de omtalas i ett dussintal bouppteckningar.⁵⁸

Vilka var stockholmarna som använde sig av banken? Ser vi först till insatta medel i banken befann de sig i ekonomiskt hänseende en bit ovanför den genomsnittlige boupptecknade stockholmaren. Sett till samtliga år så var behållningen i den genomsnittliga bouppteckningen 2 594 d km, för de med insättningar i banken var summan 11 937 d km och för de med lån i banken 2 975 d km. Spridningen är mycket stor, ser vi till medianvärdena hamnar det för alla på 303 d km, för de med insättningar på 5 209 d km och för de med lån på 500 d km. Således användes banken för insättningar främst av ett ekonomiskt övre skikt av stadens ofrälse invånare. Låntagarnas ekonomiska situation var mer likartad den genomsnittlige boupptecknade stockholmarens.

De boupptecknade med lån i banken tenderade att ha högre skuld än genomsnittet bland samtliga boupptecknade, se tabell 2. Det faktum att de med insättningar hade betydligt större tillgångar än i den genomsnittliga bouppteckningen, visar att det via banken fördes över kapital från relativt välbeställda personer och hushåll till något mindre välbeställda.

För att få en bild av den sociala och ekonomiska tillhörigheten hos personerna som använde sig av banken har de kategoriserats i fyra grupper, utifrån de titlar som uppges i bouppteckningarna: handlande, hantverkare, högre ämbetsmän till exempel kommissarier vid amiralitetet eller icke-adliga officerare, lägre ämbetsmän exempelvis stadsvakter och mätare. Största gruppen bland såväl låntagare som insättare var hantverkare, se tabell 3. De hade generellt en starkare tendens att låna än sätta in pengar i banken. Handlande grupper stod för en mindre del, de utgjorde också en liten andel av stadens befolkning; hantverkarna var 70–75 procent av borgarna i staden, resten var köpmän år 1672.⁵⁹ De lägre ämbetsmännen skiljer ut sig då medelvärdet av såväl deras lån som insättningar ligger betydligt lägre än övriga gruppers. För lån i banken är denna grupps medellån knappt en tredjedel av hantverkarnas som har det näst lägsta medelvärdet. Lägre ämbetsmän och handlande grupper

58. Mörkertalet för såväl obligationer, pantsättningar av gårdsbrev och inteckningar kan vara stort då bouppteckningarnas detaljgrad varierar.

59. Jansson (1991) s. 24–29.

är de som i relation till utlåningen stor för de största insättningarna. Ett flöde av medel genom banken i Stockholm gick således från köpmän och högre ämbetsmän till hantverkare. Men de största nettoinsättningarna fanns inte bland de ofrälse i Stockholm utan bestod av institutioner och adel. De fyra med störst insättningar år 1685 var änkedrottning Ulrika Eleonora, riksrådet Johan Stenbock, amiralitets krigsmanskassa samt Paul Eggerts sterbhus.⁶⁰

TABELL 2. Tillgångar och skulder i bouppteckningarna med insättningar och lån i Rikens ständers bank särredovisade 1670, 1675, 1679, 1685, 1686, 1690. 1695 samt 1699, daler kopparmynt

År	Medeltillgång			Medelskuld		
	Alla	Med insatta medel i banken	Med lån i banken	Alla	Med insatta medel i banken	Med lån i banken
1670	6 155	0	3 479	2 300	0	3 943
1675	6 693	24 235	8 978	2 491	16 464	2 432
1679	5 448	33 972	6 771	1 939	1 943	2 162
1685	3 919	8 288	7 609	2 594	1 655	4 712
1686	2 846	3 992	10 230	1 760	1 838	7 485
1690	2 759	8 839	5 247	1 743	2 147	3 641
1695	5 655	27 000	12 667	4 085	26 663	8 181
1699	7 271	43 551	6 954	2 816	9 846	5 711

Källa: Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:13, 18–20, 27–28, 35, 36–38, 42, 50–52, 56, SSA.

Rikens ständers bank var inte den första institutionella aktören på 1600-talets svenska kreditmarknad. Den tidigare nämnda förmyndarkammaren i Stockholm använde utlåning som ett sätt att finansiera sin verksamhet och placera myndlingarnas medel.⁶¹ Vid sidan av förmyndarkammaren ägnade sig andra inrättningar åt att låna ut sina över-skottsmedel till exempel kyrkor, regementen och hospital. Även skråna

60. Med vardera 92 444, 75 667 samt 49 549 d sm insatta. Lånebankens huvudbok 1685, Sveriges riksbank, G I a, RA.

61. Corin (1956) s. 16–22.

TABELL 3. Olika grupperns insättningar och lån i Rikens ständers bank 1670, 1675, 1679, 1685, 1686, 1690, 1695 samt 1699.

Grupp	Insättningar				
	Antal	Andel %	Medel-insätt- ning d km	Totalt insatt av gruppen km	Andel av insatta medel %
Handlande	12	20	4 685	56 223	26
Hantverkare	25	41	3 711	92 786	44
Ämbetsmän högre	13	21	2 851	37 067	17
Ämbetsmän lägre	11	18	2 431	26 737	13
Summa	61	-	-	212 813	-

Grupp	Lån					
	Antal	Andel %	Medel- lån d km	Totalt lånat av gruppen d km	Andel av lånade medel %	Lånens andel av insätt- ningar %
Handlande	17	10	2 018	34 304	11	61
Hantverkare	91	55	1 752	159 392	52	172
Ämbetsmän högre	19	11	4 728	89 827	29	242
Ämbetsmän lägre	40	24	526	21 052	7	79
Summa	167	-	-	304 575	-	-

Källa: Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:13, 18–20, 27–28, 35, 36–38, 42, 50–52, 56, SSA.

är kända för att ha bedrivit utlåningsverksamhet till sina medlemmar.⁶² I källmaterialet från Stockholm förekommer totalt sju bouppteckningar där kassor finns upptagna som långgivare, en halv procent av samtliga bouppteckningar.⁶³ Vid sidan av Rikens ständers bank spelade således övriga institutionella kreditgivare mycket liten roll för de bouppteck-

62. Ernst Söderlund, *Hantverkarna D 2: Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden* (Stockholm 1949) s. 105; Fontaine (2014) s. 99–100.

63. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:28, SSA s. 1399; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:35, SSA s. 1308, 1448; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:37, SSA s. 591, 621, 758; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:51, SSA s. 1 068.

nade stockholmarna. Orsakerna till detta kan vara flera. För åtminstone förmyndarkammarens del går det att belägga att den till hög grad ägnade sig åt insiderutlåning: det var framför allt staden eller medlemmar ur olika delar av stadens styrelse som gavs lån.⁶⁴ Det tycks också ha varit så att Riksens ständers bank sög upp kassornas medel. I 1690 års huvudbok finns 59 kassor upptagna som insättare av total 270 330 d sm i banken. Nästan hälften, 26 stycken, var baserade i Stockholm.⁶⁵

Riksens ständers bank

Bouppteckningsmaterialet ger en bild av att det sena 1600-talets kreditmarknad i Stockholm domineras av privata krediter men med en växande institutionell aktör i form av Riksens ständers bank. Denna andra del av studien riktar därför intresset mot själva banken.

Källorna från bankens tidiga verksamhet är mycket väl bevarade. Fyra protokollserier finns från olika nivåer av bankens verksamhet: från riksdagarnas bankoutsnitt, från fullmäktiges och bankokommissariernas enskilda möten samt från de möten de båda senare hade gemensamt. Det var bankokommissarierna som ledde det dagliga arbetet i banken medan det övergripande ansvaret låg hos fullmäktige, som bestod av representanter från de tre stånden. Bankens verksamhet granskades av riksdagen via bankoutsnittet. I studien kommer främst kommissariernas protokoll och de så kallade bankoprotokollen från de gemensamma mötena mellan fullmäktige och kommissarier att användas, då det var vid dessa möten som den konkreta utlåningen behandlades. Även bankens räkenskaper är i hög grad bevarade och dess huvudböcker kommer användas. I mer begränsad omfattning är också verifikationer och räkenskaper från bankens auktioner av förfallna panter bevarade.

Under 1680-talet uppgick antalet konton i banken till 2 000–3 000. Summorna som kunde sättas in eller lånas ut varierade stort, från 3 daler silvermynt och uppåt. Under 1690-talets början gavs årligen mellan 200 och 300 nya lån, mot såväl lös som så kallad hypotekarisk pant – det pantsatta objektet eller besittningsrätten överlämnas inte till borgenären utan representeras av pantbrev – på över 300 daler kopparmynt och åtskilligt fler på lägre summor.⁶⁶ Liksom alla aktörer på den dåtida

64. Corin (1956).

65. Lånebankens huvudbok, 1690, Sveriges riksbank, G I a, RA.

66. Pihl (2019) s. 211–212.

kreditmarknaden hade banken att följa den ockerlagstiftning som fanns och som satte tak på årsräntan för utlåning på åtta procent, den sänktes till sex procent 1688. På inlånade medel gav banken en femprocentig ränta. Periodvis fick banken ett kraftigt överskott av insatta medel vilket ledde till att insättningsverksamheten tidvis hölls stängd då man inte var tillåten att justera räntenivåerna.⁶⁷

Bankens in- och utlåning: en översikt

En bidragande orsak till att fokus i tidigare forskning främst riktats mot den jordägande adelns lån är de medelvärden som redovisades i 1918 års bankhistorik. Sven Brisman konstaterar att insättningarna dominerades av högadeln fram till och med reduktionen, därefter ersattes adeln av borgerliga grupper. På samma sätt dominerade adeln som låntagare, främst med godsegendomar i pant, fram till och med reduktionen som kom att sätta deras säkerheter i gungning.⁶⁸ Brisman bygger sina slutsatser på dels en flyktig översikt över namnen på bankens största kunder, dels sammanställningar av medelvärden av de individuella kontonas in- och utlåningssummor.⁶⁹ De medeltal Brisman redovisar är tämligen höga. För inlåningen var medelbeloppet 1 516 daler silvermynt (1 daler silvermynt = 3 d km och hädanefter förkortat d sm) 1679, detta steg till 2 396 d sm år 1699. Medelbeloppen för utlåningen var 1 350 d sm 1679 och 2 072 d sm 1699.⁷⁰

De medelvärden som Brisman redovisar bygger på bankens huvudbok där alla insättare och även de flesta av låntagarna hade egna konton. Från 1670 fördes alla mindre lån, under 33,5 d sm, samman under ett konto benämnt *conto pro diverse*.⁷¹ De enskilda kunderna hade inte egna konton där, i stället bokfördes dessa småtransaktioner löpande. Samma individ kan således förekomma vid upprepade tillfällen i detta konto. Totalsummorna i detta konto blir inte särskilt höga, ehuru mängden transaktioner är många.

År 1679 bokfördes 1 403 insättningar i *conto pro diverse* till en total summa på 9 789 d sm. På låntagarsidan samma år noteras totalt 1 164 transaktioner på totalt 23 501 d sm. *Conto pro diverse* uppvisar en lik-

67. Brisman (1918) s. 180.

68. Brisman (1918) s. 147–157.

69. Brisman (1918) s. 147, 155; bilaga 1, s. 6–9, 12–15.

70. Brisman (1918) bilaga 1, s. 6–9, 12–15.

71. Brisman (1918) bilaga 1, s. 1–2.

nande sammansättning under hela den studerade perioden. Detta visar att de små lånen var en stor del av bankens verksamhet sett till antalet transaktioner. Personerna i *conto pro diverse* är i det närmaste uteslutande bokförda med förnamn och patronymikon, vilket antyder att de kom från de lägre ekonomiska och sociala skikten. Detta i kontrast till de kunder som hade egna konton och som i hög grad bar adliga eller borgliga familjenamn, som Grönberg och Brennerus, vilket indikerar att dessa tillhörde de mellersta och övre skikten av borgerskap och prästestånd.⁷²

Utifrån huvudböckernas konton och de bevarade verifikationerna är det tydligt att storleken på såväl insatta som lånade belopp befann sig inom ett brett spann. Detta var Sven Brisman medveten om och nämner det särskilt när det gäller insättningar. Stora insättningar från ett fåtal individer samt från offentliga kassor drar upp medelvärdet. På samma sätt drar lån från kronan och högadeln upp utlåningens medelsummor. Men han gjorde inga försök att redovisa några andra värden.⁷³

Redan i de första instruktionerna till banken fanns formuleringar som pekar mot att banken inte enbart var ämnad för en ekonomisk och social elit. Bankens verksamhet reglerades av 1668 års bankoordning. I denna fanns en slags portalparagraf rörande hela utlåningsrörelsen – mot såväl lös som fast pant – i vilken det stipuleras att bankens utlåning skall vara till för alla: "Kommissarierna skall och uti själva utlåningen inte personerna eller någon deras villkor anse, men var och en därmed ackommodera, så vida Bankens med det kunna tåla och admittera."⁷⁴

Banken skulle inte bedöma den låneansökandes person eller dennes "villkor" förmodligen i betydelsen av såväl sociala som ekonomiska förhållanden. Det var endast de direkta, för lånet aktuella, förhållandena som skulle bedömas. Paragrafen ska tolkas i ljuset av den uttalade vilja som fanns från ständer och kungamakt att banken skulle vara ett allmänt verk och komma breda befolkningsgrupper till gagn.⁷⁵ Exempel på denna vilja uttalades också av prästeståndet:

72. Gudrun Utterström, *Tillnamn i den karolinska tidens Stockholm* (Umeå 1976) s. 40, 83–87.

73. Brisman (1918) s. 143.

74. 1668 års bankoordning paragraf L, tryckt i Brisman (1918), bilaga VII.

75. Brisman (1918) s. 157; Pihl (2019) s. 211, 215.

användas all flit att banco blir rikt på penningar, icke allenast av allehanda ståndspersoners, främmandes så väl som inländskes, utan och av landets intrader [intäkter], utlånandes dem för skäligt intresse, icke allenast dem rika, utan ock dem fattiga, emot sådan pant som den fattiga kan åstadkomma, ock möjligen till försäkring emottagas kan.⁷⁶

Dock var det ingen välgörenhetsutlåning som hos *monte de pieta*. Samma krav på säkerhet, ränta och återbetalning ställdes på alla kunder.⁷⁷ Att bankoordningen så aktivt uttrycker att insiderutlåning skall undvikas var förmodligen ett sätt att upprätthålla ett förtroende för banken hos allmänheten och attrahera insättningar från breda grupper, något som också innebar en rad prövningar, inte minst i kontrollerandet av säkerheter.

Såväl Sven Brismans notering om bankens betydelse för bredare grupper som bankens instruktioner pekar mot andra lägesmått än medelvärdet behöver tas fram för bankens in- och utlåning. Bankens balansräkning kan ge sådana lägesmått. I dessa finns, till skillnad från sentida balansräkningspraxis, varje enskilt konto summerat på debet- och kreditsidan. Från balansräkningarna kan därför varje enskilt kontos skuld respektive tillgodohavande i banken utläsas. Utifrån balansräkningarna får jag ett något högre medelvärde än Brisman, bland annat för att de små lånen från *conto pro diverse* inte är specificerade i balansräkningen utan redovisade som ett konto, vilket inte medtagits här. Men viktigare är att median och kvartiler kan presenteras.⁷⁸ Balansräkningen ger en överblick över bankens fordringar och tillgångar i ett givet ögonblick och de redovisade summorna är en sammanräkning av varje kunds lånade respektive insatta belopp med eventuell ränta.

Tabell 4 visar hur det fanns en stor spridning bland såväl insatta som lånade medel. Medianen för insatta medel är omkring två femtedelar av medelvärdet och för lånade medel är medianen blott en tiondel. Tillsammans med vad som ovan redovisats angående *conto pro diverse* stärker detta bilden av att banken var tillgänglig för, och attraherade, en hel del mindre lån och till viss del även insättningar. Tidigare forskning har främst haft ett intresse för de största låntagarna och insättarna. Det

76. *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1668–1678*, utg. av Sven Olsson (Stockholm 1956) s. 139.

77. Parker (1974) s. 534–536.

78. Konton med små belopp tillkomna före 1671 samt konton som från början varit större än 33,5 d sm, men där avbetalningar gjorts, är medtagna i denna sammanställning.

TABELL 4. In- och utlåning till Riksens ständers bank enligt balansräkningarna, daler silvermynt åren 1679, 1685, 1690 och 1695.

År	1679	1685	1690	1695
Inlåning				
Antal inlån, st	1 218	1 709	1 993	2 075
Medelvärde	1 537	1 758	1 781	1 848
Kvartil 2	719	687	698	376
Kvartil 1	289	279	273	141
Kvartil 3	1 684	1 709	1 938	1 308
Utlåning				
Antal utlån, st	816	1 197	2 125	1 832
Medelvärde	2 384	2 808	1 558	2 295
Kvartil 2	272	235	203	894
Kvartil 1	69	69	72	377
Kvartil 3	1 185	1 112	854	2 369

Källa: Lånebankens huvudbok, 1679, 1685, 1690, 1695, Sveriges riksbank, G I a, RA.

intresset och redovisandet av endast totalsummor och medelsummor för in- och utlåning ger en bild av att banken var en tämligen exklusiv företeelse, förunnad fåtal från den ekonomiska och social eliten. Men blicken behöver också vändas mot bredare gruppers relation till banken för att få en full förståelse av dess funktion på kreditmarknaden.

Lösa panter

Lösa panter, förutom i form av varulager, har inte intresserat tidigare forskningen om Riksens ständers bank då denna typ av pant ofta var kopplad till mindre lån och inte stämt in i bilden av vad som ansetts vara modern och rationell bankverksamhet. Sven Brisman kallar den en "egendomlig gren". Även inom kreditforskningen i stort har lösa panter traditionellt getts en undanskymd plats i relation till de fasta panterna eller lån utan pant. Emellertid spelade lösa panter en mycket viktig roll under medeltid och tidigmodern tid. De senaste decenniernas forskning om tidigmoderna kreditmarknader har lyft fram lösörets funktion som potentiella panter.⁷⁹

79. Anne E. C. McCants, "Goods at Pawn: the Overlapping Worlds of Material Possessions and Family Finance in Early Modern Amsterdam", *Social Science History* 31:2 (2007); Isabella Cecchini, "A World of Small Objects: Probate Inventories, Pawns, and Domestic Life

I svensk forskning om kapitalplacering under medeltid och tidig-modern tid har inköp av fast egendom, jord eller stadsfastigheter, köp av metaller (tesaurering) och deltagande i handelsföretag lyfts fram som möjliga placeringsobjekt.⁸⁰ Metallerna var lätta att omsätta; forskningen har förutsatt att silvret såldes mot pengar eller användes som betalningsmedel vid köp. Men metallen hade ytterligare en viktig funktion: som pant. Antingen som panter för ägarna själva, eller så kunde de lånas ut till andra som i sin tur pantsatte dem.⁸¹ Att silverskedar och andra mindre silverföremål var populära panter kan delvis förklaras av deras höga värde i förhållande till vikt och att de inte behövdes för den dagliga verksamheten i hushållet.⁸² Men även föremål av koppar och tenn samt inte minst textilier – alla med kopplingar till vardagslivet – var viktiga pantobjekt under tidigmodern tid.⁸³ Fördelen med lösa panter var att de var lätta att kontrollera för kreditgivaren då de lämnades i dennes förvar. Konsumtion och investering var två sidor av samma mynt. Lösa föremål var enkla att omsätta till rörligt kapital då de överlämnades till kreditgivaren.⁸⁴ En mer omständlig procedur var kopplad till pantsättandet av fast egendom.

I mars 1685 förhandlade bankokommissarierna med landshövding Mauritz Posses utsände kamrer om ett lån på 14 000 d km. Först erbjöds banken gods i pant och den ville då inte lämna ut hela summan i kopparmynt utan i ”specie och lätta sorter”⁸⁵, vilket kamreren vägrade att godta. Kommissarierna svarade att om han kunde ”prestera nöjaktig lösörepanter för hela summan, så kan den och följa i kopparmyntssorten, men vad som lånas på gods det haver en annan beskaffenhet”⁸⁶. Det var tydligt att kommissarierna föredrog en lös pant, i detta fall i form av

in Early Modern Venice”, *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme* 35:3 (2012); Tony Kenttä, *When Belongings Secure Credit* (Uppsala 2016) s. 33–34.

80. Göran Dahlbäck, ”Jord som kapitalplacering”, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 2 (1981).

81. Lynn MacKay, ”Why they Stole: Women in Old Bailey 1779–1789”, *Journal of Social History* 32:3 (1999); Ågren (2018).

82. Cecchini (2012) s. 54.

83. Beverly Lemire, ”Consumerism in Preindustrial and Early Industrial England: The Trade in Secondhand Clothes”, *The Journal of British Studies* 27 (1988); Pernilla Jonsson & Kristina Lilja, ”Strategier för krediter: Begagnade kläder och textilier som värdebevarare och värdebärande i 1800-talets Västerås”, *Historisk Tidskrift* 2015:3 (2015).

84. Fontaine (2014) s. 157; Alexandra Shepard, *Accounting for Oneself: Worth, Status, and the Social Order of Early Modern England* (Oxford 2015) s. 36–50.

85. Guld- och silvermynt.

86. Kommissariernas protokoll, 1685, Sveriges riksbank, G I a, RA s. 94–95.

juveler, framför gods. Denna högre värdering av lös pant och benägenhet till att i höge grad tillmötesgå kraven från låntagare med lösa panter är återkommande i protokollen. Kommissarie Ehrenfeldt förklarade att banken nu "begynt att praktisera, när man kan bonis modis övertala folket, att taga riksdaler eller annat lätt mynt undantagandes fattigt folk som begära små summor till låns, eller de som på sina kapitaler och lösören något upplåna, vilka man fuller måste ackommodera med den begärliga sorten."⁸⁷ I citatet från kommissarien framträder också en omsorg om bankens kunder från mindre bemedlade skikt eftersom de fick låna i kopparmynt, vilken var den myntsort som användes i dagliga transaktioner.

För att rätt kunna värdera den tidigmoderna kreditmarknaden och Rikens ständers banks roll på den måste vi ta i beaktande att kapitalet i de lösa panterna ofta var betydligt enklare att lösgöra än kapitalet bundet i fasta tillgångar. Dessutom var fasta panter långtifrån tillgängliga för alla med ett kreditbehov. Fasta panter värde var dock i de flesta fall betydligt högre än de lösa panternas, vilket var den drivande faktorn till att såväl banken som den svenska statsledningen arbetade för att underlätta pantsättandet av fast egendom.⁸⁸ Men för att lösa en kortare tids finansiella problem var den lösa panten den enklaste utvägen. Lösa panter, om än av olika slag, användes av bankens alla kundgrupper. Ovan såg vi exemplet med den högadlige Mauritz Posse. I kommissarieprotokollen från 1694 omtalas "bonden Johan Ersson i Östernäs och Frötuna socken" som "beklagat sig borttappat en lånebankssedel på två stycken silverskedar och skålar om 25 ½ lod (ca 340 gr) [...] var på han lånat 15 daler caroliner (30 d sm)".⁸⁹

Det finns två huvudsakliga källor för att kvantitativt studera de lösa panterna i banken: auktionsprotokollen från bankens försäljningar av förfallna panter samt inlösta lånesedlar som finns samlade i verifikationerna. Det finns få bevarade listor över panter, och de som finns är summariskt förda utan angivelser av värden eller vikter på panterna, och säkerheter skrevs heller inte upp i kundernas konton.⁹⁰ På lånesedlarna uppgavs vilken typ av säkerhet som lånet togs mot samt den belånade

87. Kommissariernas protokoll, 1685, Sveriges riksbank, RA s. 61.

88. Ågren (1992) s. 42–46; Pihl (2019) s. 219–222.

89. För 30 d sm motsvarade ungefär priset för 6,5 tunna råg år 1695. Jansson & Söderberg (1991) s. 64.

90. Liggare äldre inventarier, 1669–1680, 1668–1721, Sveriges riksbank, D I, RA.

summan. Tyvärr är både verifikationerna och auktionsprotokollen betydligt sämre bevarade än fullmäktige- och kommissarieprotokollen och huvudbokföringen. Auktionsprotokoll finns i huvudsak bevarade från perioden 1671 till 1683 och verifikationer för delar av åren perioden 1669 till 1671 samt 1689 och 1700.

För att få en så god bild som möjligt av utlåningsverksamheten mot lösa panter har både auktionsprotokollen för åren 1671 till 1674 och verifikationerna för åren 1671, 1689 och 1700 studerats. Från de förstnämnda får vi en bild av de icke inlösta panterna medan verifikationerna redovisar de inlösta och de två källorna kompletterar således varandra. Tillsammans torde de ge en fingervisning om olika pantslagens fördelning när det gäller typ och värde.

Jag har gjort urval i de bevarade volymerna av verifikationer. De femtio första, mittersta och sista verifikationerna i varje volym har excerperats. Silver är den vanligaste förekommande och utgör 60–74 procent av panterna. Silver dominerar även som pant i auktionsprotokollen, med 50–60 procent av antalet pantsatta föremål. I verifikationerna står guld för omkring en fjärdedel av panterna, resten är oädla metaller. Mässing förekom främst i form av ljusstakar och grytor, koppar dyker upp som kittlar och brännvinspannor. Varje år förekommer även ett fåtal lån på tenn i form av fat och kannor. Panter i oädla metaller belånas mot lånebelopp i det nedre spektrumet av utlåningen. Det högsta beloppet lånat på enbart koppar- eller mässingsföremål är 25 d km och lånades mot en brännvinspanna med hatt och kittel som tillsammans vägde över 11 kg.⁹¹

Medelvärdet för de inlösta lånen mot lösa panter ligger de tre undersökta åren på cirka 100 d km och medianen mellan 25 och 45 d km. Lånen ligger således långt under medel- och medianvärdena i balansräkningarna. Det faktum att de redovisas i kopparmynt tyder på att det rörde sig om lån som främst togs för olika former av vardagliga transaktioner. År 1671 inlöstes i genomsnitt något mer än fyra lån av denna typ om dagen, 1689 och 1700 var den siffran tio. Banken hade öppet "alla dagar, undantagandes söndagen, de tre höga fester, såsom jul-, påsk- och pingsthelger, samt allmänna böne-, bot- och fastedagar".⁹² Med söndagar och helgdagar borträknade skulle banken ha öppet mer än 250 dagar om

91. Lånebankens verifikationer, 1688, Sveriges riksbank, G V a, RA nr 8 607.

92. Brisman (1918) bilaga VII, s. 95–96.

året, vilket ger en fingervisning om omfattningen av bankens verksamhet och mängden mindre lån.⁹³

Ytterligare tecken på verksamhetens stora omfattning är bankokommissariernas klagomål 1690 om att kopparpanterna var så många att de fyllde flera rum i bankohuset.⁹⁴ Genom att ge små lån mot lösa panter anpassade sig banken till rådande praktik på den privata kreditmarknaden som bouppteckningarna ger en bild av. Arklimästare Conrad Bok hade vid sin död 1685 silver pantsatt såväl i banken, en bågare, som hos en skomakare, en sked. Och i bouppteckningen efter hökarhustrun Karin Hansdotter finns en stor mängd silverskedar uppförda som inestående panter mot krediter som förmodligen var kopplade till hökeriet.⁹⁵

Enligt 1668 års bankoordning accepterade banken förutom juveler, silver och guld lösa panter i form av ”koppar, tenn, mässing, järn och bly, socker, salt, ritorkad råg, beck och tjära”. Till dessa varor fördes med tiden även ”kläde, hampa, rep, papper och vin”.⁹⁶ Dessa typer av varor syns inte i de bevarade verifikationerna och är inte heller särskilt framträdande i auktionsprotokollen. Större lån på varorna framkommer emellertid i kommissariernas och fullmäktiges diskussioner. År 1686 behandlade kommissarierna tre ansökningar med lösa panter: mässingstråd, stångjärn samt ett parti kläde och buldan.⁹⁷

Under den studerade perioden var de lösa panterna i minoritet bland lånen som behandlades kollegialt av kommissarierna, dock växte denna andel. De var som störst 1695, när 33 av 207 behandlade ansökningar hos bankokommissarierna berörde lösa panter till en lånesumma av sammanlagt 70 923 d sm. Totalt behandlades lån på 258 287 d sm detta år. Av dessa stod lånen på metaller eller andra varor kopplade till bruksnäringen, som den för mässingsframställningen viktiga galmejan, för 27 894 d sm i form av 19 lån. Resterande 14 lån var i vardera fyra fall på silke och på salt och i övrigt ett lån vardera på tobak, papper, malt, indigo, vin och råg.⁹⁸ För saltets del belånades totalt 9 965 tunnor salt år 1695 i banken.

93. Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen: Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800* (Göteborg 1994) s. 67. Malmstedt redovisar 32 helgdagar förutom söndagar för 1571 års kyrkoordning som var gällande till 1686.

94. Bankoprotokoll 1690, Sveriges riksbank, A II a, RA s. 352.

95. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, 1685, F 1 A:35, SSA s. 89; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:38, SSA s. 1 071.

96. Brisman (1918) s. 152, 157.

97. Kommissariernas protokoll 1686, A I a RA s. 92, 202, 249.

98. Kommissariernas protokoll, 1695, G 1 a, Sveriges riksbank, RA.

Största delen av detta salt belånades av handelsman Claes Wittmack som vid två tillfällen tog lån på totalt 7 600 tunnor salt.⁹⁹ Namnet Wittmack dyker även upp i källorna från det tidiga 1700-talets saltimport, då en Claes Wittmack¹⁰⁰ under Stora nordiska kriget importerade en i genomsnitt 2 820 tunnor salt årligen, och tillhörde därmed en av de största importörerna i Stockholm.¹⁰¹ Det belånade saltet lagrades inte hos banken utan en av bankens tjänstemän besiktade boden där saltet förvarades och Wittmack gav banken nyckel till densamma.¹⁰²

Utlåningen mot lösa panter i banken kan delas in i två huvudtyper. Den ena var lån mot varor som togs av handelsmän och producenter – hantverkare och bruksägare – för att hålla sin verksamhet igång. Den andra typen var lån mot metallföremål. Dessa lån kan mycket väl ha tagits av samma anledning som den förstnämnda typen. Men också av en mängd andra orsaker då de togs av breda grupper, från bönder som pantsatte silverskedar till medlemmar ur högadeln som pantsatte juveler.

Banklånen orsaker

För att greppa bankens funktion på kreditmarknaden behöver kunskapen om varför ett lån togs fördjupas. Eli Heckscher ser adelns lån mot jordagods i säkerhet främst som konsumtionskrediter och påpekar att det vore ett stort misstag ”om man i denna kredit såge underlaget för något kapitaltillskott till [...] jordbruket” och fortsatte med att konstatera att ”ur produktionens synpunkt påkallar den kanske mest omfattande och mest utbredda delen av kreditverksamheten därför ingen uppmärksamhet”.¹⁰³ Emellertid ger han inga konkreta exempel därpå. Även hos Sven Brisman saknas djupare resonemang om kredittagandets orsaker.

99. Kommissariernas protokoll, 1695, G 1 a, Sveriges riksbank, RA s. 750, 989.

100. Antingen rör det sig om samma person, i annat fall far och son, som båda bar samma namn.

101. Erik Lindberg, ”The Swedish Salt Market during the Great Northern War”, *Scandinavian Economic History Review* 57:2 (2009) s. 204. Heckscher nämner Wittmack som en av de största redarna i 1690-talets Stockholm: Heckscher (1936) s. 591.

102. Kommissariernas protokoll, 1695, G 1 a, Sveriges riksbank, RA s. 989.

103. Heckscher (1936) s. 575–576. Heckschers mycket negativa syn på adelns konsumtion kan också ifrågasättas utifrån bland annat Margareta Reveras studier av hur adelns konsumtion av lyx hade långtgående verkningar på den ekonomiska utvecklingen och omfördelningen av resurser under 1600-talet. Margareta Revera, ”En barock historia”, i Gudrun Ekstrand (red.), *Tre karlar: Karl X, Karl XI, Karl XII* (Stockholm 1984).

Inom ekonomiskhistorisk forskning skiljs ibland mellan offensiva och defensiva lån. De förstnämnda togs för produktionsinvesteringar medan de sistnämnda togs för att överleva vardagen och kan därmed vara ett tecken på kris. De två typerna av lån kan ses som idealtyper. Problemet är dock att under tidigmodern tid skedde såväl produktion som konsumtion inom hushållen. Och för att utröna om ett lån var offensivt eller defensivt krävs fördjupad information om syftet bakom lånet vilket sällan ges i källorna.¹⁰⁴

Bankens huvudböcker ger knapphändiga uppgifter om bankens kunder och deras bevakelsegrunder.¹⁰⁵ För en del av bankens låntagare finns det emellertid möjlighet att nå mer information än endast namn. Den del av bankens verksamhet som var förknippad med störst risk var utlåning mot fasta, hypotekariska, panter. I dessa fall kom banken inte i besittning av panten, till skillnad mot utlåning mot lösörepanter. Det medförde att de som lånade större belopp, cirka 300 d km, mot fasta panter genomgick en noggrannare kontroll av banken, vilket avsatt spår i protokollen. Protokollen ger uppgifter om låntagarens namn, titel, hemort och allmänna ekonomiska förhållanden samt, i en del av fallen, även i vilket syfte lånet togs. Under den undersökta perioden, från 1670-talet till 1699, ökade antalet lån med stadsfastigheter som pant – främst i Stockholm, vilket studien av bouppteckningar ovan visade – medan jordagodsens roll som pant minskade. Åren runt 1690 behandlade kommissarierna omkring 300 ansökningar årligen på en sammanlagd summa på omkring 300 000 d km.¹⁰⁶

I de källmaterial som vanligen använts för studier av kreditmarknaden i äldre tid, främst bouppteckningar, uppges sällan varför ett lån tagits. I stället sker kategoriseringen i defensiva och offensiva lån utifrån mer indirekt bevisföring, som exempelvis förhållandet i tid mellan lån och jordköp eller jordskifte i en by.¹⁰⁷ Av totalt 1 137 låneärenden som behandlades av kommissarierna under de studerade åren nämns i 151 fall orsakerna till lånet, oftast en, men i några fall flera, se tabell 5. Varför orsaken till ett lån bokfördes för vissa lån, men inte för alla, är ett källkritiskt problem. Det kan vara uttryck för slumpen eller godtycke. Men

104. Erikson (2018) s. 25.

105. Lånebankens huvudbok, 1679, 1685, Sveriges riksbank, G I a, RA.

106. Pihl (2019) s. 213–215.

107. Perlinge (2005) s. 41; Eriksson (2018) s. 29–30.

det kan också gjorts för att legitimera kommissariernas beviljande av ett lån. Om lånet användes för att antingen öka pantens värde, till exempel reparationer av en fastighet, eller låntagarens ekonomiska styrka, som ett lån för köp av råvaror, kunde detta bidra till stärkandet av legitimiteten i kommissariernas agerande. Slutligen kan orsaken också ha nämnts för att motivera varför ett lån beviljats trots att alla formella krav inte var uppfyllda. Beata Åkesdotter (Natt och Dag) beviljades 1690 ett lån trots att säkerheten ännu inte in-tecknats då lånet behövdes omgående för att bekosta hennes makes begravning.¹⁰⁸

TABELL 5. Uppgivna orsaker till lån i Riksbankens ständers bank åren 1685–1699.

Syfte	Antal
Lösa gamla skulder	59
Köp fast egendom	31
Bröllop & begravningar	14
Övrigt	13
Utlösande av medarvingar	12
Inköp och produktionsinvesteringar	12
Förbättring av fast egendom	10
Summa	151

Källa: Kommissariernas protokoll, 1685, 1686, 1690, 1691, 1694, 1695, 1698, 1699, Sveriges riksbank, G I a, RA.

Den vanligaste uppgivna orsaken var lösandet av gamla skulder. En majoritet av dessa var för att lösa äldre lån i banken, men även lösandet av en del privata lån. I det senare fallet rörde det sig om att en skuld förflyttades från den privata kreditmarknaden till banken. Att lösande av gamla lån i banken så ofta omnämns som orsak till lån kan delvis hänföras till att det var ett sätt att förklara varför en person, som redan var skuldsatt i banken, gavs ytterligare lån, eller tilläts förnya gamla lån.

Den näst största gruppen lån var kopplade till förvärvande och förbättrande av fast egendom. Även i dessa fall var flera kopplade till bankens verksamhet: 13 fallen rör lån för att betala hus som köpts på bankens auktioner över förfallna panter. Som Bernt Johansson visar i sin studie av adelns jordaffärer, uppmuntrade banken låntagare där lånen förfallit och panten gått till auktion att själva köpa tillbaka den och

108. Kommissariernas protokoll 1690, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 222.

teckna ett nytt lån i banken. Enligt Johansson innebar detta en fördel för de med ett lån i banken, eftersom proceduren sällan tilläts av privata kreditorer.¹⁰⁹ I kommissarieprotokollen framkommer att inte bara adliga låntagare uppmanades att själva bjuda på sina egna förfallna panter, rekommendationen gavs även till icke-adliga låntagare som pantsatt sina stadsfastigheter.¹¹⁰ Bland de lån som togs för att köpa fastigheter bör åtminstone de som inte togs för att återköpa en egen pantsatt fastighet ses som offensiva lån; de var en investering. Exempel på att fastighetsköp betraktades som en investering är ett uttalande från bankoprotokollet, när en eventuell stängning av bankens inlåningsverksamhet diskuterades: "skulle man idag resolvera, att alldeles intet emottaga penningar, så lär i morgon strax husen bliva begärliga och stiga i priset".¹¹¹ Egendom överfördes ofta genom arv, vilket ofta innebar att en eller flera medarvingar löstes ut och lån för detta förekom i banken. Tilläggnan av fast egendom genom köp och arv stärkte allt som oftast låntagarens ekonomiska position och kunde vara ett sätt att få en inkomst, antingen genom att till exempel hyra ut rum eller för att kunna bedriva olika typer av hantverk eller andra näringar.

Kopplat till införskaffande av fast egendom är förbättring av fast egendom. Även i dessa fall kunde det röra sig om investeringar för att säkra eller öka en inkomst. År 1695 ansökte trädgårdsmästare Erich Floo med trädgård vid Roslagstull om ett lån för att "instänga en annan plats som han intagit". Fem år tidigare, 1690, ansökte hustru Elisabet Pedersdotter på Oxegatan på Norrmalm, änka efter en bryggare, om att få låna 300 daler kopparmynt samt förnya ett äldre lån för att uppsätta en kölna, en torkanläggning för spannmål.¹¹²

I kategorin övrigt dominerar lån som också var kopplade till låntagarens ekonomiska verksamhet. Fem av 13 lån skulle användas för att betala tull eller andra utlagor till kronan.

Banken gav, som visats ovan i avsnittet om lösa panter, lån till investeringar i form av inköp av varor till produktion eller vidare handel. År 1694 ansökte hantverkare om lån i banken för inköp av råmaterial. En grupp smeder och hovslagare ansökte om att låna för att få köpa

109. Johansson (1969) s. 167, 173.

110. Kommissariernas protokoll 1691, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 45.

111. Bankoprotokoll 1691, Sveriges riksbank, A II a, RA s. 24.

112. Kommissariernas protokoll, 1695, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 914; 1690, s. 193.

stenkol, en sämskmakare sökte lån för att ”kunna göra riktig leverering åt de regementen som beställt arbete av honom” och repslagaren Johan Nyman ”begärde nu som förlidet år att bliva ackommoderad med en summa penningar till 30 a 40 daler silvermynt till hampas upphandling av ryssarna”.¹¹³

Repslagare Johan Nyman på Kungsholmen var en återkommande kund i banken. Redan 1691 belånade han sin gård och repslagarbana och under slutet av 1690-talet hade han lån på sitt lager av hampa.¹¹⁴ Nymans senare lån togs med hampan som säkerhet vilket ur bankens synvinkel hade både för- och nackdelar. Fördelen, i jämförelse med fast egendom, var att banken kunde kontrollera panten. Då hampan var skrymmande förvarades den inte i bankens egna lokaler utan hemma hos låntagaren under bankens lås.¹¹⁵ Nackdelen var att hampa, till skillnad mot lösa panter av metall, kunde förfaras om den lagrades fel. Därför föranstaltade banken om inspektionsturer till Nyman och andra med pantsatta varulager.¹¹⁶

Nyman var inte den ende som lånade för inköp av råmaterial. Från såväl bankokommissariernas protokoll som bouppteckningar för repslagare och hantverkare som arbetade med hudar och läder, till exempel sämsk- och skomakare, är det tydligt att det fanns ett återkommande lånebehov vid anskaffandet av råvaror till hantverk genom inköp från handelsmän på plats i Stockholm.¹¹⁷ Brännvinsbrännaren Tyris Tyrisson lånade 1068 d sm och ”med dessa pengar köper han spannmål att komma sig vidare före med”. Förutom de fall där det uttryckligen nämndes att lånen togs för att köpa in varor, är det rimligt att anta att även de lån som togs mot olika typer av varulager som lös pant, togs för att antingen betala varorna eller på annat sätt fortsätta verksamheten.

En grupp lån, som inte kan knytas till näringsverksamhet är lån för att finansiera bröllop och begravningar. Särskilt begravningar var ofta en omfattande utgift, vilket även framträder i bouppteckningsmaterialet

113. Kommissariernas protokoll, 1695, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 995, 1096.

114. Kommissariernas protokoll, 1691, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 282; 1694, s. 50–51; 1695, s. 607; 1699, s. 160, 260–263.

115. Kommissariernas protokoll, 1699, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 160.

116. Kommissariernas protokoll, 1695, Sveriges riksbank, A I a, RA s. 607–608.

117. Kommissariernas protokoll, 1699, Sveriges riksbank, A I a RA s. 324. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, 1686, F 1 A:36. SSA s, 244; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, F 1 A:42. SSA s. 791.

från Stockholm.¹¹⁸ Lån till begravning kan ses som ett slags konsumtionslån där begravningen signalerade den avlidnes och dennes släkts och familjs plats i samhället. En begravning var del av den starka minneskultur som fanns under den tidigmoderna tiden.¹¹⁹

Viktigt att komma ihåg är att orsak till lån endast finns uppgiven för drygt en tiondel av lånen. Det är inte heller tillrådligt att utifrån fördelningen bland orsakerna till ett lån applicera samma fördelning på de lån där orsakerna inte uppgavs. Som diskuterades ovan finns förmodligen en överrepresentation av lösningar av äldre banklån och köp av fastigheter på bankens auktioner bland uppgivna anledningar. Vad vi inte finner, varken i låneansökningarna, eller någon annanstans i bankens material, är att lån främst skulle ha tagits för konsumtion, eller att bankens företrädare skulle haft invändningar mot vad pengarna användes till.

Bankens kredit användes av människor från främst olika handels- och hantverkargrupper i Stockholm för att hålla igång, eller vidareutveckla sin produktion och för att tillägna sig fast egendom. Detta tillsammans med resultatet från bouppteckningsstudien – hushåll med större mängd kapital satte in sina medel i banken och de som lånade hade ofta mindre kapital – stärker tesen att banken kom att spela roll för finansieringen av näringsverksamheter och andra typer av investeringar.

En bank för många?

Under 1600-talets slut förändrades kreditmarknaden i Stockholm. Från att ha varit totalt dominerad av privata krediter uppträdde en institutionell aktör i form av Rikens ständers bank som kreditgivare åt breda grupper i staden. Inga andra aktörer kom i närhet av de utlånade summor eller antalet kunder som banken hade. Frånvaron av andra institutionella aktörer i bouppteckningarna och stora insättningar från olika kassor i banken visar hur den fått en dominerande roll bland de institutionella aktörerna på kreditmarknaden.

118. Till exempel lånade Susanna Fransdotters make, en klensmed, 500 d km till hennes begravning av kyrkan 1685, året efter lånade en kompanibåtsman 50 d km till sin hustrus begravning av förmyndarkammaren i Stockholm. Bouppteckningar, förmyndarkammaren, 1685, F 1 A:35, SSA s. 1308; Bouppteckningar, förmyndarkammaren, 1685, F 1 A:37, SSA s. 621.

119. Nils Lagerholm, *Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700* (Stockholm 1965). Se även Alexander Engströms *Olikhetens praktiker: Adlig begravningskultur i Sverige ca 1630–1680* (Uppsala 2019).

Tack vare banken skedde en integrering av kreditmarknaden i staden, genom att den bidrog till att underlätta överföringen av kapital från grupper med överskott till de med underskott. Den underlättade för människor att omvandla egendom, lös eller fast, till likvida medel. Den gav ränteinkomster till omyndiga och kyrkkassor samtidigt som den beredde investeringskrediter åt handelsmän och hantverkare. Den gav också lån till för 1600-talsmänniskan viktiga händelser som begravingar och bröllop. Tillsammans med vad Bernt Johansson och Rita Bredefeldt visat för den jordägande adeln och bergsbruket, torde det vara möjligt att säga att Riksens ständers bank blev till en icke obetydlig aktör på den tidigmoderna svenska kreditmarknaden.

Genom att ta ett mer övergripande grepp om Riksens ständers banks kreditverksamhet under 1600-talet har jag med denna studie velat visa att banken spelade en betydande roll för breda grupper på kreditmarknaden. Bouppteckningar från Stockholm ger konkret mått på bankens betydelse för ofrälse invånare i staden. Tidigare forsknings tämligen ensidiga fokus på kunder från bergsnäring och högadel har gett en förenklad bild av bankens verksamhet och betydelse. Bankens förhållandevis omfattande verksamhet, särskilt i Stockholm, nyanserar tidigare forsknings bild av en linjär utveckling från privata till institutionella krediter. Institutionella aktörer kunde spela en betydande roll på den tidigmoderna kreditmarknaden.

Tidigare forsknings fokus på övre skiktens lån har medfört att bankens roll för mindre bemedlade grupper hamnat i skymundan. De olika kundgrupperna i banken – kronan, adeln, ofrälse stadsbefolkningar samt till begränsad del bönder – måste förstås utifrån sociala och ekonomiska förutsättningar, vilka under den studerade perioden var juridiskt reglerade och styrda av traditioner. För dessa grupper spelade olika typer av panter olika roll och det är utifrån detta bankens pantlåningsverksamhet bör analyseras. För de mindre bemedlade, men också för många andra, var möjligheten att använda sig av lösa panter viktig. Den delen av bankens verksamhet kom att bli mycket omfattande beaktande antalet lån som gavs.

Genom att acceptera såväl lösa som fasta panter var banken öppen för relativt breda grupper. Kravet var att lånet skulle säkras och här uppvisar banken en bredd av accepterade säkerheter. Dessa har för 1900-talets bedömare tolkats och beskrivits som främmande och irrationella, men

var utformade för att möjliggöra en mycket bred kreditgivning och även avspeglade rådande praktiker på kreditmarknaden. Den privata kreditmarknaden uppvisade en del formella drag genom förekomsten av pantsättande av fastebrev och så kallade obligationer. Bankens krav på säkerheter visar på en hög medvetenhet och omsorg om de risker, som var förknippade med utlåningsverksamhet och bankens särskilda situation som institutionell aktör under ständerna med en utlåningsverksamhet baserad på insättningar.

Den svenska banken var en del av den finansiella utveckling som pågick i Nordvästeuropa under 1600-talets slut. Men den skilde sig också från liknande aktörer i andra europeiska länder. Dessa långgivare och kreditinstitutioner var bredare än exempelvis de holländska lånebankerna och de engelska guldsmedsbankerna. Detta utan att för den skull vara en välgörenhetsinrättning likt de katolska ländernas *monte de pieta*, vilka trots att de i vissa fall kom att bredda sin in- och utlåningsverksamhet hela tiden behöll sin ursprungliga funktion. En förklaring till den svenska bankens bredd kan sökas i att den låg under ständerna och därmed behövde visa att dess verksamhet gynnade flera stånd.

To build, to brew and to bury: The credit market in Stockholm and the lending business of the Bank of the Estates of the Realm

Early modern European credit markets are often described as based on personal trust and on private, or informal, credit. They are contrasted with modern markets, which are based on trust in institutions and on formal credit relations. The prevalent narrative of the Swedish credit market, as well as of many other credit markets in Europe, claims that it developed in a linear manner from personal to institutional credit during the long nineteenth century.

This article aims to qualify this narrative by studying the transformations of the credit market in seventeenth-century Stockholm. In this period, an institutional actor, The Bank of the Estates of the Realm, founded 1668 in Stockholm, started to play a significant role both as a lender and as receiver of deposits. Previous research has mainly studied the exchanges of the nobility and the iron industry with the bank. This study takes a broader approach

and looks at the bank's total lending business with a special focus on smaller loans and the credit market in Stockholm.

The bank extended small loans against both real property and chattels quite extensively. In probate inventories from Stockholm nearly one fifth of the households were debtors to the bank in the 1690s. Loans were taken by the members of the urban community to invest in real property – to buy or improve houses and plots – and by craftsmen to buy raw materials, but also to a lesser extent to finance life-cycle ceremonies such as weddings and funerals. In terms of the number of loans, rather than the sums extended, lending against movables, mainly objects of silver, was an important branch of the bank's business. More people had access to pawnable movables than to real property and in a society with a very rudimentary juridical framework around mortgage lending the bank often preferred movables.

The activities of the Bank of the Estates of the Realm show how institutions of various kind both pooled and lent money, activities commonly associated with banks, long before the nineteenth century and that the importance of institutional credit varied with time and place in early modern Europe.

Keywords: early modern, credit markets, the Bank of the Estates of the Realm, probate records.